

Jan Bieleman (1949-2021) en agrarische geschiedenis – elke biografie is een beschrijving van de tijd en de omgeving

Anton Schuurman, chair group Rural and environmental history, Wageningen University, oktober 2021

Jan en de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis

Deze Vereniging was voor Jan echt een thuis – geïnteresseerden in de landbouw met een achtergrond vaak in de praktijk van het veld aangevuld met historici. Hier vond hij een publiek voor wat hem bezighield en wij in hem iemand die deskundig was en vooral ook in zijn veldexcursies de landbouwgeschiedenis tot leven kon wekken. Hij was daarin een opvolger van de bodemkundige Hoeksema – een van de docenten uit zijn opleiding Tuin- en Landschapsarchitectuur, een vermaard excursieleider. Zo is Jan dus ook geworden, net als trouwens mensen uit de school van Jelle Vervloet: Hans Renes, Chris de Bont, Theo Spek, Hans Elerie. Allemaal meesters in het lezen van het landschap – waarom liggen de oude wegen waar ze lagen, waar zijn de essen, waar de wei- en hooilanden? Op Jans kamer op de Leeuwenborch had hij twee kaarten hangen: de bodemkaart van Nederland en de kaart van Staring uit 1867. Ze lieten zien waar hij voor stond en wat hem inspireerde. Ook Jan zijn vrijetijd activiteiten als het maken van een triplex-hoogtekaart van Wageningen zijn terug te voeren op dit enthousiasme. Nederland mag dan geen bergen hebben, maar de hoogteverschillen doen ertoe, en zijn vaak het begin van een verklaring.

Via Hoeksema, loopt er ook een lijn naar het begin van onze Vereniging in 1939. Hoeksema had weer gewerkt met Edelman, bekend van de Edelman-boor – Hoeksema had zelf meegedaan aan de bodemkartering in de oorlog in de Bommelerwaard – en een lijn naar diens vrouw Edelman-Vlam – zelf een autoriteit op het terrein van interdisciplinair landschapsonderzoek en bekend van haar publicatie met Hofstee *over de ontwikkeling van de perceelvormen in Nederland*. Op zijn beurt was Edelman de promotor van ir. Oosting, met de Groninger Addens de oprichter van onze Vereniging net voor de oorlog. U ziet: onze vereniging heeft een lange geschiedenis, maar de lijntjes zijn kort en direct.

Via allerhand studiedagen heeft de Vereniging ook geprofiteerd van Jan zijn netwerk. Ik herinner me dat we in het oude Staring-instituut een studiedag hadden waar Engelse agrarische historici ons bijpraatten over hun onderzoek. Maar Jan was ook actief in een bezigheid die de Vereniging al jaren, om begrijpelijke redenen, niet meer heeft gedaan: het uitgeven van bronnen. Eén ervan is jarenlang het welkomstgeschenk voor onze nieuwe leden geweest (tot het vervangen werd door Jans handboek): de herdruk van het onvolprezen boekje van Minderhoud uit 1952: *De Nederlandse Landbouw*. Toen een eigentijdse beschrijving van de landbouw rond 1950, nu een historische bron.

Opzet

Onze Vereniging heeft veel aan hem te danken – de opbloei ervan in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw mag gerust op zijn conto worden geschreven. Geen wonder dat hij erelid is geworden, na Van der Poel en Roessingh (en in een verder verleden de genoemde Addens). Maar net als Van der Poel en Roessingh voor hem was Jan vooral erelid geworden om wat hij wetenschappelijk op het terrein van de agrarische geschiedenis heeft gedaan. Geen lid van verdienste, maar omdat hij meer dan wie ook van zijn generatie de agrarische geschiedenis wetenschappelijk en populair-historisch vooruitgebracht heeft. Daarover wil ik het vanmiddag met u hebben. Niet: wat heeft hij voor onze Vereniging betekend – ik heb daar zojuist wat over gezegd en als u wilt kunt u daar in de discussie herinneringen aan toevoegen -, niet:

wie was Jan Bieleman – de meeste van u in de zaal hebben hem gekend en kunnen gemakkelijk ervaringen met hem ophalen. Ook dat zou u kunnen doen in discussie – maar mij gaat het vanmiddag om Jan en de agrarische geschiedenis. U kunt daar met mij over van mening verschillen, of nuanceren, of u kunt ook zelf in de discussie aangeven welk van zijn publicaties u het meest waardeert.

Ik noem al deze mogelijkheden om aan de discussie deel te nemen (herinneringen aan Jan, aan Jan en de Vereniging, aan Jan en zijn publicaties) zodat u er bijtijds over begint na te denken, en om u op gedachte te brengen als u, wat bijna onvermijdelijk is, wat voor u zelf begint weg te mijmeren terwijl ik mijn verhaal houd.

Er zou bijvoorbeeld een mooi boek te schrijven zijn over de levenstrajecten van de vier generatiegenoten Louïse Fresco, Jan Douwe van der Ploeg, Niek Koning, en Jan Bieleman. Fresco die uitkomt op *Hamburgers in het paradijs. Voedsel in tijden van schaarste en overvloed* en voorzitter van de Raad van Bestuur van de WUR is geworden; Van der Ploeg die uitkomt op *The New Peasantries. Rural development in times of globalization* en hoogleraar rural sociologie is geworden; zijn mede boerengroeper Koning die *Food Security, Agricultural Policies and Economic Growth. Long-term Dynamics in the Past, Present and Future* schrijft als een summum van zijn weten en beroepsmatig geëindigd is als plattelandseconoom, en Jan Bieleman die van student tuin- en landschapsarchitectuur landbouwhistoricus werd en als hoofdwerk *Boeren in Nederland* schreef. Alle vier na de oorlog geboren (hoewel niet alle vier plattelanders), gestudeerd in Wageningen in de jaren zestig/zeventig vol rumoer, nieuwe ideeën, sociale doorbraken en discussies, en alle vier verliezen ze hun hart aan de landbouw – maar daarbinnen uitkomend op, van een afstand gezien, marginaal verschillende posities. Maar zoals we weten: het zijn de kleine verschillen die grote gevolgen hebben, én het zijn de kleine verschillen waarover het waard is van mening te verschillen.

Jan en Agrarische Geschiedenis

Inleiding

Laat me overgaan naar het onderwerp Jan en de agrarische geschiedenis. Het is vrij gemakkelijk om te zeggen hoe Jan zelf de ontwikkeling van de Agrarische Geschiedenis in Nederland zag. In de bundel *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research (Middle Ages – twentieth century)* uitgegeven als nummer 1 van de Corn-reeks bij Brepols door Erik Thoen en Leen van Molle, eveneens generatiegenoten en goede Vlaamse collegae van Jan, heeft hij een artikel geschreven getiteld *Dutch agricultural history, c1500-1950: a state of research*. De bundel is gepubliceerd in 2006, bij Jans tekst staat echter een noot dat hij de tekst al acht jaren eerder!, in 1998 had ingeleverd, en hem in september 2004 nog wat ge-updated heeft. Net als van der Poel voor hem in zijn *Wegwijzer in de landbouwgeschiedenis* (1953, 36) laat Jan de Nederlandse agrarische geschiedenis beginnen in 1858 met de publicatie van H.J. Koenen, *De Nederlandsche boerenstand, historisch beschreven*. (Haarlem). Van de Poel zegt erover: “Dit was de eerste landbouwgeschiedenis van Nederland. Het boek is nu uiteraard geheel verouderd en onbruikbaar geworden.” Jan schrijft: “Ever since H.J. Koenen published his *De Nederlandsche boerenstand – Historisch beschreven* in 1858, ideas on the history of the Dutch countryside and Dutch agriculture have changed profoundly. Knowledge in this field has increased significantly, especially during the last three or four decades, and striking results have been achieved.” (283).

En ietsjes verder zien we wat het begin is van die vooruitgang: “Though hardly recognized as such at the time, the publishing of Slicher van Bath’s *Samenleving onder spanning* (1957), a study on the rural history of

the province of Overijssel up to about 1850, really appears to have been a watershed in the historiography of the Dutch countryside, in both its thematic and methodical approach.” (286).

Ik ben het met Jan eens: Slichers boek (uit 1957) en de oprichting van de vakgroep Agrarische Geschiedenis (1956) zijn een waterscheiding in de wetenschappelijk geschiedschrijving van de Nederlandse agrarische geschiedenis. Vanaf dan wordt er nadrukkelijker aansluiting gezocht bij de internationale historische literatuur en wel vooral de sociaal-economische internationale literatuur. Dienovereenkomstig komt de nadruk te liggen op een sociaalwetenschappelijke, empirische, kwantitatieve en vergelijkende benadering. Het waren en werden de dagen van de Annales-school met Bloch, Labrousse, Braudel, Goubert, Le Roy Ladurie, Duby, Le Goff – de namen verraden al waar ze zich mee bezig hielden, met het *Ancien Regime*, zoals we toen zeiden, en wat we nu in het tijdperk van de Angelsaksische dominantie Vroegmodern noemen. Ook Slichers Wageningen richtte zich op de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd. Maar behalve de Fransen, waren ook de Engelsen belangrijk Postan, Mathias, Hoskins, Thirsk. En voor Slicher en de andere Wageningers zeker ook het werk van Wilhelm Abel. Diens werk *Agrarcrisisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19. Jabrbundert* was al in 1935 verschenen. In alle verering voor de Annales wordt zijn werk ten onrechte vaak niet genoemd.

Voor de Wageningse Landbouwhogeschool was Slichers keuze voor de periode voor 1800 welkom. Hofstee pakte zelf de negentiende eeuw mee, zeker vanaf 1850, en essentieel was voor Wageningen in de jaren vijftig en zestig het thema van de modernisering van landbouw en platteland – zowel in Europa als in de koloniën en de nieuwe onafhankelijke staten. Slicher laat in zijn boek over Overijssel expliciet zien dat de vroegmoderne samenleving een samenleving was die vastliep en dat de Industriële Revolutie een oplossing was. Agrarische geschiedenis was zowel in de historische wetenschap als in de sociale wetenschap belangrijk – urgent noemen mensen dat nu.

Keren we terug naar Jan en het artikel. In zijn historiografisch artikel maakte hij twee keuzes die hij niet de moeite waard vond toe te lichten omdat ze voor hem voor zich spraken: hij keek vooral naar de naoorlogse regionale of naar regionaliserende studies (reden waarom Gerard Trienekens vernieuwende studie over de voedselvoorziening in de Tweede Wereldoorlog het moest doen met een eenregelige vermelding: “Therefore, studies with a more sectoral or thematic approach as ... G.M.T. Trienekens study (1985) on the role of national agricultural production in food supply during World War II, are relative scarce.” (286).

Nog belangrijker is een andere inperking:

“This paper concentrates on agricultural history *stricto sensu*, mainly focusing on farming and farming methods, during the early modern and modern periods, that is the period from c 1500 to c. 1950.” (283).

Wat hij buitensluit kunnen we lezen in de bijdrage van Piet van Cruyningen in dezelfde bundel, getiteld *Dutch rural history c.1600-2000: debates and selected themes*. De thema’s die Piet behandelt zijn *rural demography; productivity; markets: labour, land, capital, produce; food, nutrition, food processing; rural society; rural culture; farmers’ organizations, co-operatives; landscape, water management; peasants and politics; en ten slotte: biography*.

Had hij Piet en diens opvatting van agrarische geschiedenis gevolgd dan zouden we misschien bij Le Franq van Berkhey en zijn *Natuurlijke Historie van Holland* uit 1769 zijn uitgekomen als begin van de plattelandsgeschiedenis, of bij Martinet’s *Katechismus der Natuur* uit 1777. En zou hij in ieder geval

positiever zijn geweest over Blink's *Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland. Een studie van de ontwikkeling der economische, maatschappelijke en agrarische toestanden, voornamelijk ten plattelande* uit 1902. De thema's van Piet vinden we bijna allemaal bij Blink terug.

Jan hoefde zijn keuze niet toe te lichten, want deze was voor hem vanzelfsprekend. Het is niet moeilijk hier de drie concentrische cirkels in te herkennen die Slicher ooit heeft onderscheiden en die ook Ad van der Woude gebruikte: in de binnenste cirkel bevond zich de landbouw – dat was de kern; daaromheen zat wat in het Engels *agrarian history* wordt genoemd en wat we doorgaans in het Nederlands agrarische geschiedenis noemen: het juridisch kader, het economische kader, het organisatorisch kader van de landbouw; en tenslotte was er dan nog de buitenste cirkel: *rural history* oftewel plattelandsgeschiedenis – waar de hele plattelandssamenleving onderwerp van studie was. Jan deed de kern en kon daarbij de twee andere onderdelen grotendeels buiten beschouwing laten. Ik heb Slichers en Van der Woudes beeld altijd liever gezien als een *bloemfiguratie of een Ven-diagram*, waarbij de drie onderdelen bladeren waren, en de kern werd gevormd door het gebied waar ze elkaar overlaptten.

Ik zal nu drie (vijf) belangrijke boeken uit Jan zijn werk van context voorzien: het Drenthe boek, zijn handboek (in de verschillende uitgaven) en zijn TIN-20 boek.

Dissertatie

Binnen de Tuin- en Landschapsarchitectuur was de historische invalshoek belangrijk. Jan volgde – evenals zijn vriend Herman Weelink – daarom een bijvak agrarische geschiedenis. In het voorwoord van Henk Roessingh zijn proefschrift *Inlandse Tabak* wordt “de student Jan Bieleman” bedankt: “[de student Jan Bieleman] maakte een perspectieftekening van de aanleg van een tabaksakker ...” Maar zijn opleiding was dus Tuin- en Landschapsarchitectuur, gebiedsinrichting. Van Jans studie zien we vooral het kaartgebruik terug in zijn werk, aandacht ook voor de gebouwde omgeving, en een redeneren in termen van krachtlijnen.

Na zijn studie heeft Jan een tijdlang bij 'De Dorschkamp', het Rijksinstituut voor onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw, gewerkt. In zijn vrije tijd werkte hij aan zijn eerste publicatie over Heino, geschreven in de geest van Slichers Overijssel en met dat boek als voorbeeld. Zijn keuze voor geschiedenis en dit boek zorgde ervoor dat hij betrokken werd in 1979 bij het initiatief van de Drentse Rijksarchivaris Heringa tot een *Geschiedenis van Drenthe* – op basis van nieuw onderzoek. Jan kwam daarmee terecht in een stimulerende en vruchtbare omgeving, waartoe ook mensen als Paul Brood en Keverling Buisman (beide later ook Rijksarchivarissen) en Jan Verduin, oud lid van onze vereniging en geografisch bevolkingsonderzoeker, behoorden. Heringa liet mensen door het archief struinen en zorgde ervoor dat ieders vondsten voor eenieder toegankelijk waren en dat mensen van elkaar wisten waar ze mee bezig waren. Dat leverde één van de meest vernieuwende provinciale geschiedenissen op. Jan schreef hiervoor het *pièce de resistance*, de beide landbouwhoofdstukken, die werden gepubliceerd in 1985.

Intussen was of door contact van Jan zelf of door Heringa, met zijn achterneef Henk Roessingh, de vakgroep Agrarische Geschiedenis ook op de hoogte van wat Jan in Drenthe deed en van mening dat het zonde zou zijn als hij daar niet op zou promoveren. Henk Roessingh schreef een onderzoeksaanvraag bij de omgevingswetenschappen (omdat de vakgroep beducht was voor de kritiek en de eisen van de sociale wetenschappers dat er te weinig theorie in zou zitten) en haalde met vlag en wimpel het geld binnen. Jan kon in 1983 in Wageningen aan de slag en zou zijn twee hoofdstukken in vier jaren omwerken tot een magnifiek proefschrift bij Van der Woude en Roessingh, waar hij terecht *cum laude* voor kreeg.

Wat maakt dit proefschrift zo bijzonder? Niet dat het zo dik is – wat het ook is. Anders als zijn promotor Van der Woude, die zijn proefschrift juist in drie banden had laten verschijnen om te laten zien dat het niet op een achternamiddag was uitgezocht en geschreven, wilde Jan dat zijn studie in één band zou verschijnen – zodat een lezer alles bijeen zou vinden. Waarom dan wel? Oppervlakkig bezien is het, voor buitenstaanders, weer zo'n regionale geschiedenis met als eerste voorbeeld dat van Slicher, en vervolgens de boeken van Van der Woude en Faber over respectievelijk het Noorderkwartier en Friesland en de handvol studies van Roessingh over de Veluwe. Roessingh zelf vond zijn studies geen proefschrift waardig – *those were the days* – hij zou ze inderdaad overtoepen met zijn boek over de *Inlandse Tabak*. Ook hier geldt weer dat voor buitenstaanders het misschien variaties op een thema leken, maar net zoals ook de allemaal even uitmuntende dissertaties en boeken van Van Cruyningen, Brusse, Priester (zowel Groningen als Zeeland) en Hoppenbrouwers, was elk boek uniek. Wat maakte Jans boek uniek?

Hij vertelt het ons zelf in zijn al meermalen genoemde historiografisch overzicht. Daar gaat hij namelijk als volgt verder wanneer hij spreekt over Slicher's Overijssel boek:

”However, broad as it was, the book, seen from a merely agro-historical point of view, seems a little meagre to us nowadays. Certainly, when regarded in the light of our new understandings, Slicher's unquestioning belief in the unchangingness of traditional farming in this province appears quite surprising now. In his eyes, traditional farming had hardly any means or none at all to expand production or productivity.” (286).

Precies wat Jan hier Slicher verwijt, zou hij zelf anders doen – je zou zeggen in de geest van Henk Roessingh zijn proefschrift over *Inlandse Tabak* en diens landbouwhistorische artikelen. Jan zegt van Roessinghs boek:

“... this book gave Dutch historians an insight into the way so-called 'traditional' farmers thought and acted, managing their business in the countryside of the central and eastern parts of the Netherlands, and in the field of force formed by the larger, international economy and the ecological settings of their own region.” (287).

Een thema dat hij later zou uit werken in een artikel waarin zijn eigen dissertatie, de dissertatie van Erik Thoen, en de Braudel-benadering van Van der Woude uit de NAGN zouden samenkomen: *De verscheidenheid van de landbouw op de Nederlandse zandgronden tijdens 'de lange zestiende eeuw'* uit 1990 in de BMGN.

En van zijn eigen boek zegt hij:

“... historiography had seen the rural economy of the sandy region as being closed off from the outside world (the larger economy), the prevailing farming system in that region being seen as hardly ever evolving at all. *Boeren op het Drentse Zand*, however, showed how Drenthian farmers indeed had to cope with the whims of and trends in general economic developments.” (288).

Hier ligt de grootste verdienste van het boek – Jan brak met het beeld dat vooral de negentiende en vroeg-twintigste eeuwers hadden gemaakt om hun eigen voortreffelijkheid tot uitdrukking te kunnen brengen, dat eindelijk afgerekend was met de middeleeuwse dommel. Dat er eeuwenlang stilstand was geweest. (Zie ook Henk Roessingh hierover in zijn *De Gelderse landbouw* in aansluiting op Jan). De zoon kopieerde de vader, en diens zoon deed hetzelfde. Over de dochters en moeders werd vanzelfsprekend sowieso niet gesproken. Alleen - die Middeleeuwse dommel was een mythe. Onze beelden van de Middeleeuwen en de

Vroegmoderne Tijd klopten van geen kant. Het was een vertoog van de negentiende eeuwse moderniseerders, dat na de Tweede Wereldoorlog opnieuw werd uitgevonden en voortgezet door de mondiale moderniseerders die, wat ze meenden te zien in de zogenaamde Derde Wereld, overplaatsten naar het verleden van de Eerste Wereld – alsof ze Adam en Eva hadden ontdekt in Nieuw-Guinea.

Het is mede de grote verdienste van de agrarische geschiedenis dat dit beeld vervangen is door een adequater beeld van permanente veranderingen of zoals Jan het zei van 'coping with the whims of and trends in general economic developments'; van eigenstandigheid van de ontwikkeling in Europa en van die op andere plekken in de wereld. Zoals Huntington schreef: het Westen was het Westen, lang voordat het modern werd. Jans 'coping' was niet opgeschreven in eigentijdse bronnen maar is een reconstructie van historici als Jan op basis van een vernuftig gebruik van bronnen, het gebruik van gezond verstand en het vermoeiende kwantitatieve werk in belastingregisters, tienden, bevolkingsregisters, boedelinventarissen en wat dies meer zij.

Het beeld van de grote gezinnen klopte niet; het beeld van mensen die niet hielden van nieuwe spulletjes klopte niet, het beeld van een onveranderlijke landbouw klopte niet. Zelfs niet in Drenthe met het *epitheton ornans*: de eeuwige roggebouw. Jan schoot het aan flarden, zich baserend op Abel en Von Thünen en Roessingh. Jan nam Roessinghs idee over dat het boeren ging om bestaanszekerheid en zij zich daarom geen al te grote risico's konden veroorloven. Het ging om incrementele veranderingen die elkaar beïnvloedden, en pas na verloop van tijd zichtbaar werden.

In zijn inleiding tot zijn boek ging hij in discussie met andere leden van onze Vereniging – Vervloet, Verduin die nog simpele moderniseringsideeën aanhingen -, maar niet met Slicher; evenmin trouwens met de in die tijd populaire marxistische geschiedschrijving (Denk aan Brenner). Daarvoor in de plaats discussieerde hij uitgebreid met Jan de Vries en diens specialisatiemodel. Wat Jan probeerde was De Vries' impliciete veroordeling van Oost-Nederland, als traditioneel en niet-gecommercialiseerd te veranderen, in een beeld dat Oost-Nederland *anders* was door zijn ecologische en markttechnische omstandigheden, en dat er wel degelijk sprake was van agrarische verandering en productiviteitsstijging door de invoering van nieuwe gewassen en arbeidsintensieve methodes. Voor zover er sprake was van een extensieve praktijk, hing dit samen met factoren als bevolkingsdichtheid en inbedding in de internationale marktorganisatie.

Een soortgelijke discussie als met Jan de Vries barstte los direct na publicatie van zijn proefschrift met Jan Luiten van Zanden. Is Jan de meest prominent landbouwhistoricus van zijn generatie, Jan Luiten is de meest prominente historicus *tout court* van zijn generatie. Twee jaar voor Jan was Jan Luiten bij Roessingh en Van der Woude gepromoveerd met zijn proefschrift over de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw. Hij zag Oost-Nederland in het begin van de negentiende eeuw als *peasantesk*; en meende dat er pas in de eerste helft van de negentiende eeuw in de Drentse landbouw zich een sterk productiviteitsgroei had voorgedaan. Hij schreef daarom een scherpe recensie op Jans boek. Wat vervolgens gebeurde zegt iets over de vakgroep in de jaren tachtig: Ad van der Woude riep Jan, Henk Roessingh en mij op zijn kamer en vroeg ons wat we van het stuk van Jan Luiten vonden en hoe we Jan konden helpen daar een adequaat antwoord op te formuleren. Ieder van ons gaf zijn oordeel en argumenten, het was natuurlijk Jan zelf die een reactie schreef, maar het was een mooi voorbeeld van hoe Ad leiding gaf aan zijn groep.

Ik zou nog meer over Jan zijn dissertatie kunnen zeggen – hoe zorgvuldig het boek is uitgegeven, hoe geprobeerd is door het gebruik van oneindig veel kaarten en grafieken het de lezer gemakkelijk te maken wat Jan wil zeggen, hoe zijn vondst om zijn synthese te baseren op de veranderende architectuur van de

Bruntinger boerderij, een geweldige meerwaarde gaf (gevolg van zijn bemoeienis met SHBO – Stichting Historisch Boerderijenonderzoek -, denk aan de vermaarde boerderij-onderzoeker Uilkema, en zijn opleiding), hoe hij als één van de eerste historici de archiefgrens van voor en na 1800 doorbrak. Afijn, bladert u nog eens door dat boek. Het is sprankelend fris, en absoluut niet verouderd – zowel dankzij de weelde aan empirisch materiaal als, zoals gezegd, door zijn nadruk op verandering en eigenheid.

Geschiedenis van de landbouw in Nederland

Jan was intussen in een nieuwe fase aanbeland. Hij was in 1986 de opvolger geworden van Henk Roessingh. Roessingh was met pensioen gegaan op de uitdrukkelijke voorwaarde dat hij door Jan zou worden opgevolgd (mag ik weer zeggen: *those were the days*). Henk verliet de vakgroep toen deze zich in zwaar weer bevond. De Lubbers-regeringen uit die jaren voerden een stringent bezuinigingsbeleid. De landbouwuniversiteit raakte onder vuur omdat enerzijds de landbouw een slechtere naam kreeg door de mestoverschotten, de melkplassen en boterbergen, anderzijds omdat het aandeel van de landbouw in het BBP en de beroepsbevolking sterk terugliep. Dit leidde tot een verlamdend debat over de identiteit van de universiteit: wel of niet groen, waarbij groen puur voor landbouw stond. Jan koos in deze discussie ondubbelzinnig voor de landbouw als object van studie, terwijl de hoogleraar van de vakgroep – Ad van der Woude – in deze periode juist zijn spraakmakende en vernieuwende studie over het schilderijenbezit in Nederland zou publiceren. De discussie werd pas in het begin van de éénentwintigste eeuw opgelost doordat Wageningen zich definieerde als een *life-sciences* universiteit.

Eén van de taken die Jan van Roessingh had overgenomen was het vak *Agrarische Geschiedenis*. Dat werd, merkwaardig genoeg, pas sinds 1984 gegeven aan de Landbouwhogeschool (Daarvoor gingen Wageningense studenten naar Utrecht om bij Gerard Trienekens agrarische geschiedenis te doen!); het bestaat nog steeds en vanaf 2012 is Piet van Cruyningen de docent. Oorspronkelijk werd het vak onderwezen door Henk Roessingh en Jouke Wigboldus samen, gebruikmakend van boeken van David Grigg omdat het een gecombineerd Westers/niet-Westers vak was. Daarna éénmalig door Henk en Jan, en daarna deed Jan het in zijn ééntje. Hij gebruikte de landbouwhoofdstukken uit de NAGN (Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden) als syllabus – want verder was er niet veel beschikbaar. Jan vond de bundel van Noordegraaf *Agrarische geschiedenis van Nederland. Van prehistorie tot heden* te weinig landbouwgeschiedenis. Met de NAGN-hoofdstukken was hij, op dat van Roessingh na, ook niet echt gelukkig. Zodoende ontstond het idee om zelf een handboek te schrijven. Henk was er nooit aan toegekomen en was er ook niet de geschikte persoon over. Maar met zijn hoofdstuk in de NAGN oefende hij wel grote invloed uit op Jan. Overigens oefende Jan ook een grote invloed uit op Henk. Ze stimuleerden elkaar al discussiërend werkenderweg. Voor beiden gold dat het leven een stuk aangenamer werd met iemand in je omgeving die je taal sprak. Over Henk zijn hoofdstuk schreef Jan:

”For the first time a field wide and systematic image was given of the way farming in different agricultural regions reacted to the worsening economic situation during the secular contraction after 1650.” (287).

In die geest van verschillende reacties op een algemene trend schreef hij zijn handboek. De seculaire trend zorgde voor het chronologische perspectief en de landbouwgebieden voor de regionale verscheidenheid (waarbij de landbouwgebieden verwezen naar bedrijfsvormen onder invloed van bodemgesteldheid en markt – Von Thünen). Hoewel Jans proefschrift Drenthe behandelde tot 1910, ging hij nu pas echt de tweede helft van de negentiende eeuw in en de eerste helft van de twintigste eeuw. Hijzelf schrijft daarover:

“De derde periode die het boek beschrijft, betreft het tijdvak 1850-1950. De veranderingen op handelspolitiek en verkeers-technisch gebied, plus de resultaten van een zich snel ontwikkelende landbouwwetenschap maakten dat het karakter van de landbouw na 1850 zowel op sectoraal als op bedrijfsniveau snel en ingrijpend veranderde. Het is een periode waarin de Nederlandse landbouw zich meer dan ooit tot exportlandbouw ontwikkelde en in technische zin steeds meer het karakter van een veredelingslandbouw kreeg.”

Het betekent dat hij ten opzichte van zijn eerder werk hier nieuwe terrein betreedt. Hij komt ook meer op het terrein van die andere Wageningse agrarisch historicus die ondanks zijn vele publicaties veel onbekender is gebleven: Godaert van der Poel. Als we dan naar dit derde deel kijken, zien we dat hij een langere inleiding nodig heeft dan voor de eerste twee delen om de juiste achtergrond te schetsen: de institutionele omgeving krijgt nu veel meer aandacht alsmede het proces van mechanisering van de landbouw – twee onderwerpen waar mbt de negentiende eeuw Van der Poel veel heeft gepubliceerd. Jans focus blijft echter de bedrijfsvorm en de rol van de boeren.

In zijn epiloog gaat hij in op de recente ontwikkelingen in de landbouw waarin hij laat zien oog te hebben voor de schaduwzijden van de Nederlandse landbouw (in zijn analyse zelf speelde het geen rol):

“Moderne productietechnieken hadden dan wel gezorgd voor een belangrijke stijging van de agrarische inkomens, ze gingen gepaard met allerlei ongewenste neveneffecten. De sterk toegenomen intensiteit van de landbouwproductie en de daarmee samengaande hoge concentratie van produktie op een klein areaal grond legde een te zware druk op het milieu, natuur en landschap en de samenleving gaf duidelijk te verstaan dat deze effecten drastisch dienden te worden teruggedrongen.” (356)

Hij maakt dan vervolgens een veelzeggend onderscheid tussen de gevolgen hiervan voor beleidsmakers en voor de boeren:

“Op pijnlijke wijze is duidelijk geworden dat het adagium uit de jaren vijftig, ‘produceren, specialiseren, rationaliseren’, niet meer voldoet. In minder dan een decennium zijn geheel andere normen en waarden gaan gelden en werd in dit deel van de wereld produktiebeheersing, en zelfs produktiebeperking, het belangrijkste probleem waarmee de agrarische beleidsmakers worstelden.

Voor de boeren zelf gelden geheel andere problemen. Hoewel vanuit historisch oogpunt gezien het overschakelen op een andere ‘groeipad’ en een ander technologisch traject niets bijzonders is, is de harde werkelijkheid van nu wel zo dat de introductie van sommige technische voorzieningen tot gevolg zal hebben dat velen van hen hun bedrijf zullen moeten opgeven.” 357

Hij concludeert op een manier die de langere wortels van hedendaags verzet van boeren tegen het nationale landbouwbeleid laat zien:

“Bovendien zal de keuze voor specifiek beleid de bemoeienis van de politiek en de bureaucratie onvermijdelijk toenemen. Het is een weg waarop het boerengezin steeds minder in staat zal zijn zelf zijn beslissingen te nemen op grond van inkomensperspectieven en eigen voorkeuren en waarin noodzakelijkerwijs ambtenaren in toenemende mate door beslissingen en vergunningen bepalen wat moet en wat mag.” 358.

Met zijn dissertatie en zijn handboek zijn we ver weg van het klassieke moderniseringsverhaal van de jaren vijftig en zestig. Jans klemtoon op verandering en anders/eigenheid resoneerde met de algemene verschuiving in de agrarische geschiedenis in die tijd waar onder invloed van de antropologie meer aandacht was gekomen voor sociaal-culturele onderwerpen: denk *Boven de polder de hemel* van Verrips; *In termen van fatsoen* van Sleebe, het werk van Rooijackers; en ook op een bredere benadering van agrarische geschiedenis: denk het project *Integrale Geschiedenis* van Kooij en Trienekens. De nadruk op mechanismen van verandering en het proces van agrarische en sociale verandering was ook het thema van onze vakgroep en kwam tot uitdrukking in het onderzoek van Rutte, Van Poppel, Van Cruyningen, Brusse, Kamermans, Huijzendveld en mijzelf. We deden allemaal verschillende onderwerpen, maar wat ons bond was de aandacht voor verschil en dynamiek.

TIN20 Landbouw

Gestimuleerd door zijn onderwijs in Agrarische Geschiedenis had Jan een handboek geschreven, en daarmee Nederland iets gegeven wat het niet had en zichzelf verder naar de twintigste eeuw bewogen. Een verzoek uit Eindhoven om mee te doen aan TIN20 en daar het Landbouwdeel op zich te nemen, pushte hem nog verder de twintigste eeuw in en betekende nieuwland. Samen met Peter Priester schreef hij misschien wel één van de meest vernieuwende boeken. Hij wierp zich op de rol van de wetenschap in de landbouw. Peter deed mechanisatie, Jan bodemverbetering/ruilverkaveling; en biotechniek: plant en dierveredeling. Hiervoor verdiepte hij zich in nieuwe literatuur en eigentijdse bronnen en zocht vooral contact met Wageningse specialisten op dit gebied, meer dan met andere sociale wetenschappers en historici. Pim Brascamp wordt meerdere malen bedankt, maar ook professor Hellinga, professor Perdok, professor van den Brink, ir. Crucq, professor Politiek, professor Ketelaars, dr Zeven, dr Van Marrewijk, professor Zadoks. Met andere woorden: Jan maakte volop gebruik van de aanwezige Wageningse kennis. Hij praktiseerde een soort *One Wageningen* voordat Fresco op het woord was gekomen.

Ik vind dit onderzoek zijn grootste prestatie. Ook internationaal liep hij hiermee voorop. De Engelsen, zoals zijn vriend en collega Paul Brassley, deden wel soortgelijke dingen, maar ze openden niet zover de *black box* van de agrarische wetenschappen als Jan dat deed. In 2018 verscheen *Die Agrarfrage in der Industriegesellschaft. Wissenskulturen, Machtverhältnisse und natürliche Ressourcen in der agrarisch-industriellen Wissensgesellschaft (1850-1950)* van Auderset en Moser. Wat ermee vergelijkbaar is, zij het met een veel meer sociaal-wetenschappelijke invalshoek. Hetzelfde kan worden gezegd van het in Nederland in 2010 verschenen boek van Bert Theunissen *De koe. Het verhaal van het Nederlandse melkvee, 1900-2000*. In België/Vlaanderen doet Yves Segers vergelijkbaar werk.

Aan het slot van zijn boekdeel stelt Jan de verwetenschappelijking (232) niet alleen als oplossing, maar ook als probleem aan de orde, tezamen met een ander onderwerp: horizontale en verticale specialisatie. (233). Horizontale specialisatie gebruikt hij in de betekenis van ontmenging, met name op de zandgebieden: de ontwikkeling van etagebedrijf naar gespecialiseerde melkveehouderij-, varkenshouderij- en pluimveehouderijbedrijven. Maar zijn bijzondere aandacht krijgt hier de verticale specialisatie in, zoals hij schrijft, "verkorting van de productiekolom per bedrijf". De boerderij is niet langer meer een autonome productie-eenheid. De meesten weten dat dit geldt voor melk, maar het is ook waar voor graan:

"Rond het midden van de negentiende eeuw werd graan door eigen personeel van de boer gesneden, gebonden, gehokt en tenslotte in de schuur gebracht. Als het maanden later eindelijk was gedorst, begon voor de boer de gang naar de markt of de beurs, de ontmoetingen met kopers en commissionairs en ten slotte het partij voor partij verkopen van de oogst. Ruim honderd jaar later was die hele reeks van

activiteiten gereduceerd tot een telefoontje naar een loonwerker met een combine. Deze zorgde ervoor dat de oogst direct van het land naar de coöperatie of de handelaar werd gebracht. In veel gevallen bemoeide de boer zich ook niet meer met de verkoop van de oogst. 'Goedgekeurd' zaaizaad en pootgoed van hoogproductieve kwekersrassen verkreeg de boer van gespecialiseerde kweekbedrijven; ook voor de vervanging van zijn vee kon hij een beroep doen op de diensten van gespecialiseerde organisaties en bedrijven. Zo werd zelfs 'kennis' geëxternaliseerd. En hoewel het in de landbouw in wezen nog steeds draait om het omgaan met of het (trachten te) beheersen van biologische processen, werd de afhankelijkheid van het natuurlijk milieu in belangrijke mate ingeruild voor een afhankelijkheid van een technisch-institutioneel milieu." (233)

Wat hij hier in feite constateert, is dat vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw zijn invalshoek van bedrijfstvormen moeilijker hanteerbaar is en wellicht meer zou moeten worden vervangen door wat Bruno Benvenuti TATE noemde en dat staat voor Technisch Administratieve Taakomgeving. "Hieronder verstond Benvenuti het geheel van instituties dat het handelen van boeren normeert. De kern van TATE wordt gevormd door die instituties waar het boerenbedrijf op technisch-administratieve wijze nauw is verbonden, zoals landbouwindustrieën, banken, handelondernemingen, en landbouwvoorlichting, en waaraan het landbouwbedrijf zich moet conformeren om voort te bestaan." Han Wiskerke spreekt over *socio-technical networks*, ikzelf heb het over de agrarisch-institutionele matrix. Het cirkelmodel van Slicher is in onze tijd nog moeilijker vol te houden en vraagt om het bloemfiguratie-model.

Boeren in Nederland en Five centuries of farming

Intussen gebeurde er een boel op het veld van de agrarische geschiedenis, te veel om hierop in te gaan. Daarom volsta ik met een opsomming: de economisch institutionele benadering begon een grote invloed te krijgen met termen als *property relations*, asymmetrische informatie en transactiekosten (denk aan het boek van Van Zanden en Van Riel over het negentiende eeuwse Nederland, aan Van Zanden en Prak over Nederland als polderland, aan Van Bavel met zijn *Manors and Markets*). Er kwam meer aandacht voor de consumptiekant van agrarische geschiedenis, voor voeding, voor milieu, voor de keten (in samenhang ook met globalisering). Meer aandacht voor specifieke groepen: voor vrouwen, de adel (dankzij de werkgroep Adelsgeschiedenis, en van daaruit bv het werk van Paul Brusse en Wijnand Mijnhart). Pim Kooij was een exponent van de teruggekomen biografische benadering van agrarische geschiedenis, en van de relatie stad-platteland. Politiek agrarische geschiedenis won weer aan belang. En in Nederland niet in de laatste plaats en misschien wel dominant: de Belvédère-benadering - erfgoed benadering. Historisch geografen uit de school van Vervloet wierpen zich hier met name op, maar ook wij deden eraan mee. Het sloot aan bij Pim Kooij's belangstelling voor Industriële archeologie. Je zou denken dat op basis van Jans herkomst uit de Tuin- en Landschapsarchitectuur, zijn bemoeienissen met het Landbouwmuseum, het Openluchtmuseum en vooral SHBO, hij hierin ook mee zou gaan, maar dat deed hij niet.

Ook in de Nederlandse boerensamenleving waren er grote veranderingen. Het Europese landbouwbeleid verschoof steeds meer naar bedrijfssteun en naar de markt; de institutionele omgeving, met als hoogtepunt (of voor andere dieptepunt) het Landbouwschap en de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie, verdwenen. Een nieuwe periode van ordening via de markt begon, die we doorgaans neo-liberaal noemen.

Jan bleef trouw aan zijn bedrijfstvormen benadering en zijn agronomische invalshoek gecentreerd op boeren. Het TIN-20 boek had misschien ook nog wel als effect dat Jan zich opnieuw sterk bewust werd van het succes van de Nederlandse landbouw in deze tijd. Alle productiviteitsgrafieken van na 1945 gingen steil omhoog en de boeren slaagden erin om in stijging van de levensstandaard zeker niet onder te doen

voor de rest van de samenleving met behulp van de verwetenschappelijking en schaalvergroting. Dit succes van de Nederlandse landbouw kleurt zijn herwerking van zijn handboek.

Op het einde ervan waarschuwde hij wel weer voor de schaduwzijde ervan, ook al formuleert hij het nu wat anders omdat de inkomensontwikkeling ander was gegaan dan hij eerst had gedacht. Hij schrijft:

“Ineens golden geheel andere normen en waarden, en een explosief gestegen landbouwproductie leidde ertoe dat in dit deel van de wereld productiebeheersing, en zelfs productiebeperking, de belangrijkste problemen waren waarmee agrarische beleidsmakers worstelden. Bovendien had de sterk toegenomen intensiteit van de landbouw dan wel de inkomens van de landbouwers op een redelijk peil gebracht, ze legde tegelijkertijd een te zware belasting op milieu, natuur en landschap. En de publieke opinie plaatste steeds meer vraagtekens bij de intensieve productiemethoden, het beslag op schaarse grondstoffen en ruimte, en de kwaliteit van de producten zelf.” (573).

De reguliere landbouw probeert hieraan tegemoet te komen via bijvoorbeeld precisielandbouw. Het is echter ook de tijd dat landbouw moet concurreren met natuur. In Groningen speelt het project de Blauwe Stad, in Zeeland de langdurige strijd om de Hedwigepolder. Jan vervolgt daarom:

“Tegelijkertijd werd het echter een gewone zaak dat moeizaam verworven en hoogproductieve landbouwgronden uit productie werden genomen en aan de natuur werden teruggegeven, iets wat voor veel boeren volstrekt onbegrijpelijk was en tegen hun elementaire gevoelens van continuïteit en boer-zijn inging.” (573).

Waarom dat problematischer zou zijn dan goede landbouwgronden opgeven voor stadsuitbreiding, zoals al zo lang gebeurde, is voor hem geen belangrijk punt. Hij was dit keer wat minder pessimistisch als bij de eerste druk:

“In sommige kringen is het om die reden wel ‘in’ om te spreken van een transformatie van (agrarische) ‘productieruimte’ naar een (multifunctionele) ‘consumptieruimte’. Zeker is dat veel boeren en tuinders nog steeds goede mogelijkheden zien om zich in hun bestaan te voorzien. .... Meer dan ooit, lijkt het, boert iedere tuinder of landbouwer op zijn eigen wijze te midden van het spanningsveld tussen een alom aanwezige, regulerende overheid, de markt en het technologieaanbod. Dat ze zich daarbij voortdurend weten aan te passen en te veranderen, zal aan het slot van dit boek niet meer verrassen.” (574).

Deze optimistische conclusie legt ook een zwakke kant van zijn model bloot. Hij legt het lot van de boeren in hun eigen, individueel handelen.

Daarna heeft hij er zelf voor gezorgd dat zijn boek beschikbaar kwam voor de internationale markt door het om te werken tot *Five centuries of farming*.

Afsluiting

Met een rondgang langs Jan zijn boeken heb ik willen laten zien hoe Jan aan de ene kant zichzelf telkens bleef ontwikkelen en anderzijds steeds meer zijn eigen weg in de landbouwgeschiedenis vond die hem maakte tot dé landbouwhistoricus van Nederland. Nationaal en internationaal was hij de belangrijkste vraagbaak voor agrarisch historische vraagstukken. Hij was ook altijd bereid - of de vraag nu kwam van een internationaal vermaarde geleerde, van een lid van onze vereniging of van een scholier die met een werkstuk bezig was, iemand op weg te helpen.

We hebben zijn keuzes gezien en zijn sterke punten: het openen van de *black box* van agrarische vooruitgang via de praktijk van het boeren, via de *farming systems*- en bedrijfsvormenbenadering. Dat is een enorme prestatie geweest omdat de meeste historici en leken geen idee hebben hoe de landbouw werkt: als kleuters denken we dat landbouwproducten uit de fabriek komen en vinden we het volstrekt normaal dat de schappen in de winkels vol liggen. Voeg daarbij zijn lange termijn benadering en verzameling van seriële gegevens waardoor het mogelijk is veranderingen te bestuderen en te vergelijken – hoe snel, hoe langzaam gaat iets. Tenslotte zijn basisverklaringsmodel dat gestoeld is op een combinatie van ecologie en markt. Zijn boeken zijn een ware goudmijn van gegevens en zullen nog lang daarvoor worden gebruikt.

Het is jammer dat hij zijn bedrijfsvormenbenadering niet alsnog heeft toegepast op een herwerking van Slichers agrarische geschiedenis van Europa. Hij heeft het voorstel gedaan aan Erik Thoen, maar het werd een collectief CORN-project met veel auteurs verschenen onder de hoofdtitel *Rural economy and society in north-western Europe, 500-2000*, bestaande uit vier delen: *Social Relations: Property and Power; Making a Living: Family, Income and Labour; Struggling with the Environment: Land Use and Productivity; The Agro-Food Market: Production, Distribution and Consumption*. De titels laten zien dat hier een andere benadering is gekozen dan die van Jan. Jan zijn plan, waarvan de opzet in feite in zijn artikel over het eerdergenoemde *De verscheidenheid van de landbouw op de zandgronden* staat, verdient het nog steeds om uitgevoerd te worden.

Sta me toe af te sluiten met de opmerking dat zijn werk met wortels in ecologie en markt ook een opvallend vruchtbare basis kan zijn voor het nadenken over een nieuwe landbouw, zonder de landbouw van voor 1850 uit te roepen tot een duurzame landbouw, waarvan we dankzij historisch onderzoek weten dat ze dat niet was. Het past bij ideeën van Cees Veerman, boer uit de Hoeksche Waard, en Imke de Boer, hoogleraar Dieren en Duurzame Voedselsystemen in Wageningen, voor een geleidelijke, maar wel besliste hervorming van de Nederlandse landbouw die meer aansluit bij de mogelijkheden van de verschillende grondsoorten en daarmee te komen tot een meer circulaire landbouw.

Lezing gehouden op de najaar bijeenkomst van de VLG op 6 oktober 2021 te Heino; geplaatst op de site van de vereniging: landbouwgeschiedenis.nl.